

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ**

**СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНІ
АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО
СУСПІЛЬСТВА**

**МАТЕРІАЛИ VII ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
СТУДЕНТІВ, АСПІРАНТІВ, ВИКЛАДАЧІВ ТА СПІВРОБІТНИКІВ**

(Суми, 18-19 квітня 2019 року)

**Суми
2019**

3. Zhadan S. Istoriia kultury pochatku stolittia [History of culture of the beginning of the century] / S. Zhadan. – Kyiv : Krytyka, 2003 (in Ukr.).
4. Zhadan S. Tsytatnyk [Quotation book: (verses for the mistresses and lovers)] / S. Zhadan. – Kyiv : Smoloskyp, 1995 (in Ukr.).
5. Moskalets K. Nichni pastukhy buttia : poezii [Night shepherds of existence : verses] / K. Moskalets. – Lviv : Kalvariia, 2001 (in Ukr.).
6. Orfei-2001. Almanakh molodoi poezii Sumshchyny [Orpheus-2001. Almanac of the young Sumier poetry]. – Sumy : Sobor, 2001 (in Ukr.).
7. Piatachenko S. Zhyttiepys zmii. Virshi [Biography of a snake. Verses] / S. Piatachenko. – Sumy : Sobor, 2001 (in Ukr.).
8. Fedorak N. Siesta. Poezii [Siesta. Verses] / N. Fedorak. – Kharkiv : Maidan, 2003 (in Ukr.).
9. Tsekh poetiv : antolohiia virshiv [Guild of the poets : anthology of verses]. – Ivano-Frankivsk : Lileia NV, 1999 (in Ukr.).

Іван Мозговий,

д. філос. н., професор, завідувач кафедри філософії
Сумського державного університету

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ: ВИТОКИ Й ЗНАЧЕННЯ

Однією з гіпотез походження України-Руси є “норманська “теорія”, прихильники якої пов’язують державотворчі процеси в Східній Європі з експансією скандинавів. У результаті скандинави-нормани, яких на Сході називали вікінгами, оголошені засновниками Русі, її культури, панівної еліти й князівської династії. Від скандинавів виводилася навіть назва народу русів, його політичне ядро. Центральною ж стала теза, за якою засновник князівського роду Рюрик уже в 862 був запрошений на князювання саме зі Скандинавії. На користь такого твердження наводилися інтерпретації деяких документів (західних, східних і руських).

На противагу цій “теорії” постала антинорманська теорія, суть якої полягала в тому, що домінуючим фактором у створенні Русі оголошувалися слов’яни, а присутність скандінавського компонента заперечувалася або зводилася до ролі дружинників чи торговців. Якщо норманісти говорили про *північне* (чужоземне) походження Русі, то антинорманісти стверджували, що етимологія назви Русь пов’язана не з Ладогою, Новгородом чи Скандінавією, а з Києвом на *півдні*, який і став місцевим осередком формування держави.

Уперше тезу про походження варягів зі Швеції висунув король (1569–1592) Юхан III у дипломатичному листуванні з Іоанном Грозним. У 1615 цю думку спробував розвинути шведський дипломат П. П. де Ерлезунда (1570–1622) у своїй книзі “*Regin Muschowitici Sciographia*”. Його почин у 1671 підтримав королівський історіограф Ю. Відекінд (1619–1675) у “*Thet svenska i Ryssland tijo åhrs krijgs historie*”. Значний вплив на норманістів справила “Історія шведської держави” О. Далина (1708–1763). Норманської “теорії” дотримувалися, починаючи з М. М. Карамзіна (1766–1826), багато російських істориків. А засновником “теорії” серед цих істориків у серед. XVIII ст. став В. М. Татищев (1686–1750), хоча легенда про покликання Рюрика включалася в усі твори з історії Московії вже протягом ряду століть.

Першими німецькими істориками-норманістами були Г. З. Баєр (1694–1738) та Г. Ф. Міллер (1705–1783), які працювали в Росії на запрошення Петербурзької АН у часи правління Анни Іванівни (1730–1740), а пізніше – Ф. Г. Штрубе-де-Пірмонт (1704–1776), І. Е. Тунман (1746–1778) та ін. У добу біронівщини багато посад при дворі в Петербурзі обіймали німецькі дворяни. Академік Петербурзької АН Баєр у 1736 написав “Твір про варягів”, де наполягав на скандінавському походженні князівської верхівки Русі.

У 1749 М. В. Ломоносов (1711–1765) у праці “Зауваження на дисертацію Г. Ф. Міллера” піддав критиці ідеї Міллера і Баєра, і це стало першим зіткнення антинорманістів і норманістів. Противником “норманської теорії” в XVIII ст. був В. К. Тредіаковський (1703–1769).

Учень Міллера А. Л. Шльоцер (1735–1800) продовжив справу свого вчителя у Петербурзі. Його дослідження обґрунтовували “нижчість” слов’ян поряд із варягами, які нібито принесли на східноєвропейські землі “зерна просвітлення”. Вчений зазначав, що лише з приходом скандинавів слов’яни “почали бути схожими на людей”. Зрозуміло, такі твердження німецьких вчених не могли бути сприйняті росіянами, які теж хотіли бачити себе слов’янами, тож у своїй полеміці вчені в стані емоцій опускалися до особистих образ.

У XIX ст. норманська “теорія” розвивалася в контексті мінливої політичної ситуації. Так, після війни з Наполеоном у Росії посилювався антинорманізм, побічним “продуктом” якого постала шовіністична думка про те, що саме росіяни покликані домінувати над іншими. Та невдовзі панівною знову стала школа норманістів, проти якої було висунуто надто мало заперечень – наприклад, Г. Еверса (1781–1830) в 1808. Найбільш відомими норманістами в цей час були П. Й. Шафарик (1795–1861), Ф. Миклошич (1813–1891), А. А. Кунік (1814–1990) та ін.

До 30–50-х XIX ст. боротьба між норманістами і антинорманістами була одночасно боротьбою “західників” і “слов’янофілів”. Вона загострилася в 60-х XIX ст. у зв’язку зі святкуванням у 1862 “тисячоліття” Росії. Противником норманізму виступив В. Г. Василевський (1838–1899). Цікавою була дискусія в 1860 між українцем М. І. Костомаровим (1817–1885) та росіянином М. П. Погодінім (1800–1875), яка стала другою великою сутичкою антинорманістів із норманістами.

Надалі вже С. М. Соловйов (1820–1879) визнавав походження перших князів і дружини від норманів, хоча й оцінював їх вплив як незначний. При цьому двома найбільш відомими представниками антинорманістського напрямку як реакції на німецький ультрапатріотизм були С. О. Геденов (1816–1878) та Д. І. Іловайський (1832–1920). І саме в II пол. XIX ст. закладені концептуальні основи сучасного норманізму та антинорманізму. Каменем спотикання між ворогуючими таборами знову стала постать варяга Рюрика, якого називали то фрісландцем, то данцем, то слов’янином, то вікінгом.

Українська історіографія традиційно не була прихильна до норманізму. В першу чергу це пояснюється тим, що історична наука в Україні розвивалася в рамках однієї школи, започаткованої В. Б. Антоновичем (1834–1908) та його учнем М. С. Грушевським (1866–1934). Вироблена останнім концепція уперше обґрунтовувала історію України як історію самобутнього народу, що розвивався окремо від польського й російського етносів. Історик аргументував тяглість нашої державності від Антського союзу, що згодом перейшов у Русь, правонаступником якої є Галицько-Волинське князівство. За такої концепції варязьке питання не могло братись до уваги.

А в російській історіографії до початку ХХ ст. перемога норманізму була очевидною. Навіть відомий фахівець із давньоруської літописної текстології та археографії О. О. Шахматов (1864–1920), встановивши пізній і недостовірний характер розповіді про покликання варязьких князів, схилився до ідеї “вирішального значення” скандінавських племен у процесі державного будівництва в Русі. Саму ж назву Руської держави він виводив із фінської лексеми “руотсі”.

Кінець ХІХ ст. характеризувався розвитком історичної науки, коли дослідження середньовічної історії відбувалося в різних напрямках. У цей час норманська “теорія” найбільш повно була викладена данським лінгвістом і істориком В. Томсеном (1842–1927). Ще в 1876 він виступав у Оксфордському університеті з лекціями про ранню Руську державу. Згодом ці лекції були опубліковані та перекладені німецькою, шведською і російською мовами. В Томсен не ввів нічого принципово нового, проте зібрав і систематизував висновки своїх попередників і наголосив, що літописні варяги були скандінавського походження. Після його праці “Початок Російської держави” (1891) скандінавські витоки руської державності вважалися фактично “доведеними”.

Отже, перші століття ідейної боротьби мали політичний характер, а історичні факти притягалися до бажаної концепції. На рубежі ХІХ–ХХ ст. норманська “теорія” зазнала значної модифікації у працях істориків Ф. О. Брауна

(1862–1942), К. Пандера, С. Рожнецького, Ф. Вестберга. Не відмовляючись від традиційної концепції норманського завоювання, неонорманісти Г. Янкун, Г. Штокль, А. Стендер-Петерсен, Р. Пертнер, Т. Капелле, Х. Арбман, В. Мошин, М. Таубе, Ю. В. Вернадський (1887–1973) та ін. запропонували ідеї послідовної зміни іноземного панування над слов'янами, мирної норманської “колонізації”, вирішальної ролі варягів у формуванні соціальної верхівки Русі, їх визначального впливу на економічний розвиток країни. А першим дослідником скандинавських старожитностей у Східній Європі на поч. ХХ ст. став шведський археолог Т. Арне (1879–1965), який займався руською історією.

З перших днів Радянської влади норманська “теорія” походження Русі нібито не вписувалася в ідеологічну доктрину режиму, тому дослідники часом “маскували” свій норманізм для того, щоб їхні праці могли бути опубліковані. Але потім більшовики змінили своє ставлення до норманізму, який утвердився на хвилі зростання ідей інтернаціоналізму, тож на його позиції став навіть провідний більшовицький історик М. М. Покровський (1868–1932). Одним із перших радянських скандинавістів була О. О. Ридзевська (пом. 1940-х). Проте з новою зміною ідеології більшовиків змінилося й їх ставлення до норманської “теорії”. Ще до початку війни постулати Покровського піддані критиці. Війна з гітлерівською Німеччиною повернула вектор “теорії” походження Русі від норманізму до слов'янської концепції. Радянські дослідники сталінського періоду Б. Д. Греков (1882–1953), С. В. Юшков (1888–1952), М. М. Тіхоміров (1893–1865), В. В. Мавродін (1908–1987), Б. О. Рібаков (1908–2001) почали досліджувати історію початкової Русі з метою підважити норманську “теорію”. Деякі з них потім багато років представляли радянський антинорманізм. Наприклад, Б. О. Рібаков з 1940-х ототожнював русів і слов'ян, розташовуючи першу давньослов'янську державу, попередника Київської Русі, в лісостепу Середнього Подніпров'я.

У 1960-х відбулося нове поступове відродження ідей норманізму, оскільки відхід від офіціозу сприймався як свого роду наукове дисидентство. Щоправда, характерною рисою в історіографії стало те, що науковці цього часу не називали

себе норманістами, навіть якщо їхні висновки інколи прямо на це вказували. З 80-х років ХХ ст. має місце формула “компромісного” радянського норманізму який розвивався в дослідженнях молодих науковців. А от серед відомих дослідників норманського питання в Західній Європі стали Д. Шепард (Велика Британія), А. Стальсберг (Норвегія), І. Янссон (Швеція), В. Дучко (Польща), Т. Нун та ін.

Предметом дискусії в науці була локалізація союзу русів на чолі з каганом. Сходознавець А. П. Новосельцев (1933–1995) схилився до північної дислокації “каганату”, тоді як археологи М. І. Артамонов (1898–1972) та В. В. Сєдов (1924–2004) поміщали його на півдні, від Середнього Подніпров'я до Дону. Не заперечуючи впливу норманів на півночі Східної Європи, вони виводили етнонім Русь із іранських коренів. Історію ранніх слов'ян вивчали Г. Г. Літаврін (1925–2009) і А. Г. Кузьмін (1928–2004).

Деякі російські радянські історики, які намагалися маскувати свій норманізм, мали вплив і авторитет у серед молодих людей, студентів, які гуртувались навколо них. Таку школу сформував Л. С. Клейн (нар. 1927), послідовниками якого були археологи Г. С. Лебедев (1943–2003), І. В. Дубов (1947–2002) та ін. Не менш помітною в радянській науці стала школа В. Т. Пашуто (1918–1983), до якої належить А. В. Назаренко (нар. 1948). До школи скандинавістів у Радянському Союз входили Т. М. Джаксон (нар. 1951) і Г. В. Глазиріна (1952–2016), що досліджували рунічні надписи, географічні трактати й саги ісландців, хоча вони прямо й не називали себе прихильниками норманізму.

О. О. Мельникова (нар. 1941) і В. Я. Петрухін (нар. 1950) дотримувалися помірковано-норманістської “теорії”, до якої радянська історіографія повернулася в 1960-их. У ній визнається обмежений характер впливу династії варягів на зародження Русі і акцентується увага на ролі народів, які мешкали на південний схід від Балтики. Стверджується, що варяги зробили серйозний вплив на давніх слов'ян, але будучи нечисленними, швидко засвоїли слов'янську мову і культуру своїх сусідів.

Не завжди позиціонують себе як норманісти, хоча й роблять реверанс у їх бік, такі українські історики, дослідники походження Русі, як О. Й. Пріцак (1919–2006, професор Гарвардського університету), М. Ю. Брайчевський (1924–2001), М. Ф. Котляр (нар. 1932), П. П. Толочко (нар. 1938), Л. В. Войтович (нар. 1951), В. М. Зоценко (1953–2009), Ф. О. Андрощук (нар. 1970, Стокгольмський університет) та ін.

На сьогодні норманська теорія, так і не отримавши історичного підтвердження, втратила наукову актуальність, її політичний контекст не набув доказів. Звісно, вплив норманів на розвиток Русі мав місце. З їх приходом тут активізувалися кораблебудування й мореплавство, поведження з вітрилом і навігація по зірках, розширилися торговельні відносини і військова справа, юриспруденція і закони.

Проте Русь як державне утворення постала без них і до них. Іноземне походження правлячої династії в Русі було типовим для Середньовіччя. Легенда про покликання варягів у Русь не є винятком (німецькі династії теж беруть початок від династій римських, британські – від англо-сакських і т.п.). Проте держава Русь сформувалася на внутрішній суспільно-економічній основі. Варяги майже не залишили слідів у багатій матеріальній та духовній культурі нашого регіону, тому що ті з них, які жили в Русі, згодом просто асимілювалися (ослов'янилися).

Анатолій Макогон,

аспірант Сумського державного університету

ЕСХАТОЛОГІЯ ДОСОКРАТИКІВ

Есхатологія як вчення про кінець і мету буття світу і людини унаочнює головні вектори розвитку тієї чи іншої культури, цивілізації, спільноти. Так, наприклад, європейський шлях розвитку суспільства був зумовлений